

ANADOLU AĞIZLARINDA GÖRÜLEN DİL UYUMSUZLUĞU ÜZERİNE EK DÜZEYİNDE BİR İNCELEME*

Özlem DEMİREL DÖNMEZ**

ÖZET

Kalınlık-incelik, dil veya büyük ünlü uyumu olarak adlandırılan ses hadisesi, Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimelerde ilk hecede bulunan ünlünün taşıdığı kalınlık-incelik niteliğinin ondan sonraki hecelerde de yer almasıdır. Aslında Türkçede ve Türkiye Türkçesinde görülen ünlü uyumu ve onun devamı olan ses uyumu benzeşmeden başka bir şey değildir. Bu benzeşme neticesinde kalınlaşma veya incelmeye ses hadiseleri vuku bulmaktadır.

Türkçede dil uyumu çok kuvvetlidir. Eski Türkçe döneminde mevcudiyetini gösteren bu uyum, Eski Anadolu Türkçesi döneminde oldukça sağlam olup günümüzde uyumun dışında kalan bazı eklerin dahi uyuma girdiği görülmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilimizde de kuvvetli olan dil uyumunun Anadolu ve Rumeli ağızlarında nispeten bozulduğu görülmektedir. Yaşayan lehçelerimiz içerisinde ise Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi'nde dil uyumunun zayıf olduğu bilinmektedir.

Bu çalışmada Anadolu ağızları içerisinde Rize, Erzincan ve Urfa illeri ağızları ek düzeyinde dil uyumsuzluğu bakımından incelenerek, bu ağızlarda yer alan uyumu bozan ekler tespit edilmiştir. Bu ekler daha sonra kalın ünlülü tabanlara ince ünlülü gelerek dil uyumunu bozan, ince ünlülü tabanlara da kalın ünlülü gelerek uyumu bozan ekler olmak üzere iki kategoride incelenmiştir. Son olarak da yukarıda bahsi geçen üç ağızda uyumsuzluk açısından ortaklaşan ekler belirlenerek Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde uyumu bozan kalın ünlülü ve ince ünlülü eklerle dil uyumu bakımından karşılaştırılmıştır. Böylece dil uyumundan uzaklaşan ortak ekler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil uyumsuzluğu, Ağızlar, Lehçeler.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: ozlem.demirel@inonu.edu.tr

AN AFFIX LEVEL INVESTIGATION ON PALATAL DISHARMONY SEEN IN ANATOLIAN IDIOLECTS

ABSTRACT

Sound event is named as back-front vowel or backness harmony in Turkish words or Turkified words having first syllable back- front harmony in the following syllables as well. In reality the vowel harmony and sound harmony following it which is seen in Turkish and Turkey Turkish is not more than a euphonism. As a result of this euphonism backing and fronting sound events occur.

In Turkish, there is a strong palatal harmony. This harmony showed up in old Turkish period and it became very strong in Old Anatolian Turkish, today it is seen that even the suffixes which were the exceptions to this harmony are in harmony now. Palatal harmony which is very strong in written Turkey Turkish, is comparatively dying off in Anatolian and Rumelian idiolects. Among our living dialects, it is seen that palatal harmony is very weak in Uzbek and New Uigur dialects.

In this study, among the Anatolian idiolects, the idiolects of Rize, Erzincan and Urfa city idiolects are investigated in terms of affix level language disharmony and the affixes which caused this disharmony were identified. Then these affixes are investigated under two titles as causing disharmony by the addition of front vowels to the back vowel roots and the addition of back vowels to front vowel roots. Finally in the above mentioned three idiolects, by identifying the shared disharmony, they are compared with the back-front vowel affixes which break the harmony in Uzbek and Uigur Turkish in terms of palatal harmony. In this way the shared affixes which are going far from palatal harmony are identified.

Key Words: Palatal Disharmony, İdiolect, Dialects.

Çalışmada, Anadolu ağızlarında ek düzeyinde görülen dil uyumsuzluğu, yaşayan lehçelerimizden Özbek ve Yeni Uygur Türkçesiyle karşılaştırılarak uyumsuzluk açısından ortak ekler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kalınlık-incelik uyumu, büyük ünlü uyumu, dil uyumu, ünlü uyumu gibi farklı terimlerle ifade edilen ünlü uyumu *yalın veya eklerle uzatılmış olan Türkçe veya Türkçeleşmiş bazı alıntı sözlerde, ilk hecede bulunan ünlünün taşıdığı kalınlık incelik niteliğinin ondan sonraki hecelerde de yer alması kuralıdır. Aslında bu kural Türkçe sözlerdeki kök hece ünlülerinin öteki hece ünlülerine yaptıkları etkiye göre ortaya çıkan bir benzeşme sistemidir* (Korkmaz, 2003: 51, 229).

Bu sistem Türkçede tarih boyunca genellikle kuvvetlidir. Türkler kullandıkları alfabelerde kalın ve ince ünlüleri bazen farklı işaretlerle bazen de her biri için farklı ünsüzler kullanarak bu uyumu ifade etmişlerdir.

II. Göktürk devleti döneminden kalma yazıtlarda kullanılan en eski Türk runik alfabesinde a-e, ı-i, u-o, ü-ö kalın ve ince ünlüleri aynı işaretle gösterilmektedir. Alfabede d, g, k, l, n, r, s, t, y ünsüzlerinin a-e için iki farklı işaretinin, k ünsüzünün de o-ö, u-ü için iki farklı işaretinin olduğu görülürken ç, m, n, p, ş, z, lt, nç, ny, nt ünsüzleri ve ünsüz çiftlerinde kalınlık-incelik ayrımı bulunmamaktadır (Tekin ve Ölmez, 1999:19).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/12 Fall 2014*

Göktürk alfabesinde ünsüzlerin sayısının arttırılmasıyla elde edilen kalınlık incelik uyumunu, Uygur alfabesinde ünsüzlerin sayısının azaltılması sebebiyle tespit etmek güçleşmektedir. VIII-XVII. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan, Harezmi ve Altınordu bölgelerinden İstanbul'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada kullanılan Uygur alfabesinde a-e, ı-i, o-ö-u-ü kalın ve ince ünlüleri aynı işaretlerle gösterilirken ünsüzlerde de ince ve kalın ayrımı bulunmamaktadır (Şirin User, 2006: 60-61).

Daha sonra J. Eckmann'ın ifadesiyle Harezmi Türkçesinin devamı olarak, yerli ağızları da içine alarak teşekkül eden Çağatayca'da Türkçe kelimelerde dil uyumu oldukça sağlam iken muahhar el yazmalarında konuşulan ağızlara dayanan uyumdan sapmalara daha sık rastlanır (Eckmann, 2011: 74, 85).

Bilindiği gibi Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek Türkçesinde de kuvvetli bir dil uyumundan bahsedilemez. Özbek Türkçesinde, i'leşme hadisesi, e/a ayrımının net olmaması ve bazı eklerin kalın ünlülü veya ince ünlülü şekillerinin genelleşmesi uyumu bozan unsurlardır (Öztürk, 2012: 298). Ayrıca Yeni Uygur alfabesinde ı sesini gösteren bir işaretin olmaması da yukarıdaki sebeplere eklenebilir (Alkan, 2013: 675).

Ancak Doğu Türkçesinde dil uyumun zayıf olabileceği konusuna ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Yusuf Berdak, Nevai'nin dilinde dil uyumunun olduğunu örnekleriyle tespit ederek Çağatay Türkçesinin mirasçısı Özbek Türkçesinde de uyumun olduğunu belirtir. Berdak, şimdiki Özbek edebî dilinin ünlü sistemi ve imlâ kurallarının Nevâî'nin diline ve özellikle Kıpçak, Oğuz, Karluk ağızlarına dayanması gerekirken Tacikçenin tesiri güçlü olan Buhara ve Semerkant şehirleri ağızlarına dayandığını ve bu ağızlarda sadece 6 ünlü olduğunu dolayısıyla ünlü uyumunun da olmadığını vurgular (Berdak, 2010: 73).

Batı Türkçesinde ise başlangıçtan itibaren dil uyumu kuvvetlidir. Ancak Anadolu ağızlarında Türkçemizin bu en belirgin özelliğinin yer yer zayıfladığı görülmektedir. Ağızlarda ek düzeyinde görülen uyumdan uzaklaşmalar, genellikle kalınlaşma veya incelme hadiselerinin sonucudur. Kuzeydoğu grubu ağızlarında sistemli olarak görülen ünlü kalınlaşması bu ağızları diğerlerinden ayırır. Ek ünlüsünde meydana gelen kalınlaşmalar dar ünlülü eklerde geniş ünlülü eklerle göre daha fazladır. Dar ünlülü olan bu eklerin Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlülü olmaları dikkat çekicidir. Doğu grubu ağzının güneyinde yer alan bazı ağızlarda da ek ünlüsünde bu tip kalınlaşmalara rastlanır. Uyumu bozan hadiselerden bir diğeri olan incelme ise, diş ve dişeti ünsüzlerine bağlı olarak başta Batı grubu ağızlarının alt grupları olmak üzere bütün Anadolu ağızlarında görülür. Ancak Kuzeydoğu Grubu ağızlarında dar ve geniş bütün kök ve ek ünlülerini içine alan incelme hadisesinde bölge ağzının incelme eğilimi de etkili olmuştur. Kuzeydoğu Grubu ağızları Doğu Grubu ağızları gibi "ı" ünlüsünü sevmez ve bu ünlüler i'ye döner. Çok heceli kelimelerin ve bazı eklerin sonundaki ı, u, ü ünlüleri, Doğu ve Kuzeydoğu Ağızlarında i ünlüsü ile karşılanır (Karahana, 1996: 8-12).

Bu çalışmada dil uyumu sadece ek düzeyinde ve üç il esas alınarak incelenmektedir. Kuzeydoğu Grubu ağızlarından Rize ili, Doğu Grubu ağızlarından da Erzincan ve Urfa illeri esas alınmaktadır. Bunun sebebi bahsi geçen iller üzerine yapılmış olan ağız çalışmalarında kalınlaşma ve incelme hadiselerinin ayrıntılı olarak verilmiş olmasıdır.

Çalışmada Günay Turgut'un Rize İli Ağızları (Turgut, 2003: 52-60), Saadettin Özçelik'in Urfa Merkez Ağzı (Özçelik, 1997: 22-25) ve Mukim Sağır'ın Erzincan ve Yöresi Ağızları (Sağır, 1995: 37-41) isimli eserlerinde yer alan kalın ünlülü tabanlara gelen ince ünlülü, ince ünlülü tabanlara gelen kalın ünlülü ekler alınarak bu eklerin üç ilde ortak olanları belirlenmiştir. Bu ortak eklerden yola çıkılarak bu eklerin Özbek Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesindeki uyum durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Özbek Türkçesi ile ilgili olarak Rıdvan Öztürk'ün makalesinden (Öztürk,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/12 Fall 2014

2012: 298-342), Yeni Uygur Türkçesiyle ilgili olarak da Habibe Yazıcı Ersoy'un makalesinden (Yazıcı Ersoy, 2012: 366-412) yararlanılmıştır.

Tablo I: İnce Ünlülü Tabanlara Gelen Kalın Ünlülü Ekler

RİZE	URFA	ERZİNCAN
+a yönelme hali eki	+a yönelme hali eki	
	-a istek eki	-a istek eki
-duk, -duğ, -tuk, -tuğ sıfat fiil eki	-dığ, -dih sıfat fiil eki	
-ım, -um 1. teklik şahıs eki		-ım 1. teklik şahıs eki
+la, +lar çokluk eki		+lar çokluk eki
+luk isimden isim yapma eki	+lıg isimden isim yapma eki	+lık isimden isim yapma eki
-mak isim fiil eki	-mah, -mag isim fiil eki	
-sun 2. tk.şh. e.		-sun 3. teklik şahıs eki
-uk, -uz 1. çokluk şahıs eki		-uh, -ih 1. çokluk şahıs eki

Üç ilde de uyumsuzluk bakımından ortak olan ek, +lk yapım ekidir. *İşlek bir yapım eki olan +lk Göktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde genellikle uyuma tabidir* (Salan, 2012: 2699).

Tablo II: Kalın Ünlülü Tabanlara Getirilen İnce Ünlülü Ekler

RİZE	URFA	ERZİNCAN
	-di, -ti geçmiş zaman eki	-di geçmiş zaman eki
+e yönelme hali eki		+e yönelme hali eki
-ecek gelecek zaman eki		-ecah, -aceğ gelecek zaman eki
-en sıfat-fiil eki		-en sıfat-fiil
-yi, -y, -yr, -yir, -yi şimdiki zaman eki	-i, -iy şimdiki zaman eki	-yi, -iy, -ye şimdiki zaman eki
+i yükleme hali eki		+i yükleme hali eki
-im, -em 1. teklik şahıs eki		-im, -em 1. teklik şahıs eki
-in emir eki		-in emir eki
+in ilgi eki		+in ilgi eki
+li isimden isim yapma eki		+li isimden isim yapım eki
-mi soru eki	- mi soru eki	-mi soru eki
-miş geçmiş zaman eki		-miş geçmiş zaman eki
-sen, -sin 2. teklik şahıs eki		-sin 2. teklik şahıs eki

Rize, Urfa ve Erzincan illeri ağızlarında kalın ünlülü tabanlara ince ünlülü gelerek uyumu bozan ortak ekler şimdiki zaman ekiyle, soru ekidir. Şimdiki zaman ekini uyumsuzluk açısından ele aldığımızdan ekin uyumdan uzaklaşan bütün şekillerini birlikte değerlendirdik. Fatih Özek'in Doğu Grubu Türk Ağızlarında şimdiki zaman ekini sınıflandırdığı çalışmasında -ye, -yer grubu; -iy, -r/-Ir grubu; -yir ve -yi ise -yur grubu şimdiki zaman ekleri içerisinde değerlendirilmektedir (Özek, 2012: 1757).

Soru eki olan +mI ise Eski Türkçe döneminden beri mevcut olup, Batı Türkçesinin ilk devresine kadar dudak uyumunun dışında kalsa da dil uyumuna tabidir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/12 Fall 2014

Tablo III: Uyumu Bozan Kalın Ünlülü Eklerin Lehçelere Göre Durumu

Ekler	Özbek Türkçesi	Yeni Uygur Türkçesi
+a yönelme hali	-kâ, -gâ	+ğa, gâ
-a istek kipi	-kây, -gay	-kây, -gay
-DuK, -DiK sıfat-fiil	-----	-----
-ım,-um 1. teklik şahıs eki	-mân	-mân
+la, +lar çokluk eki	-lâr	-lar, -lâr
+luK isimden isim yapma eki	-lık, -lik	+llg, +lUk
-maK isim-fiil	-mâg	-maq, -mâk
-sun 2.teklik şahıs eki	-sân	-sân
-uK, -uz 1.çokluk şahıs eki	-miz	-miz

Tablo IV: Uyumu Bozan İnce Ünlülü Eklerin Lehçelere Göre Durumu

EKLER	Özbek Türkçesi	Yeni Uygur Türkçesi
-di, -ti g. geçmiş zaman	-di	-Di, -DU
-miş geçmiş zaman eki	-ib, gan, kân	-gân, -gan, -qan, -kân
-eyi, -iyi, -iy, -iyir, -yi şimdiki zaman eki	-yâp, -mâqda	-mAktA, -(X)vati(du)
-ecek gelecek zaman eki	-ä, -y	-ydigan, -idigan
-in 2.çokluk şahıs emir eki	-ng, -ngiz, -nglâr, -ngizlâr	-inlar, -unlar, -ünlar
+e yönelme hali eki	-gâ (genellikle), -kâ, -ga	+ga, +gâ, +qa, kâ
+i yükleme hali eki	-ni, -n	+ni
+in ilgi eki	+ning, -ing	+niñ
-en sıfat-fiil eki	-gân (genellikle), kân, gan	-gan, -gân, -qan, -kân
+li isimden isim yapma eki	+li	+liq, +lik, +luq, +lük
-mi soru eki	-mi	-mu
-im, -em 1. teklik şahıs eki	-mân	-mân
-sen, -sin 2. teklik şahıs eki	-sân	-sân

Sonuç

Sonuç olarak Rize, Erzincan ve Urfa illeri ağızlarında ince ünlülü tabanlara kalın ünlülü gelerek uyumu bozan ortak ek sayısı: 8, kalın ünlülü tabanlara ince ünlülü gelerek uyumu bozan ek sayısı: 13'tür. Ancak bu 13 ekten sadece 2 tanesi üç ağızda, 1 tanesi Erzincan ve Urfa ağızlarında, 12 tanesi de Rize ve Erzincan ağızlarında ortaktır. Bu durum Urfa merkez ağızını, ek düzeyinde görülen uyumdan uzaklaşma açısından Rize ve Erzincan illeri ağızlarından ayırmaktadır.

Bu eklerden kalın ünlülü olan 8 ekten sadece bir tanesi uyumsuzluk açısından Özbek Türkçesi ile aynı olup o da -mak isim-fiil ekidir. İnce ünlülü olarak uyumu bozan 13 ekten 11 tanesi Özbek Türkçesiyle, 5 tanesi de Yeni Uygur Türkçesiyle uyumsuzluk açısından ortaktır. İnce ünlülü eklerde görülen dil uyumsuzluğunun Özbek Türkçesinde de aynı eklerde görülmesi dikkate değer bir husustur.

Ancak bu rakamlar ağızlarda görülen dil uyumsuzluğunun dil içi sebeplerden kaynaklanabileceğini söylemek için yeterli değildir. Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen dil uyumsuzluğunun, kesinlikle dil içi sebeplerden kaynaklanmadığını rahatlıkla ifade edebilmemiz için karşılaştırmalı ve ayrıntılı bir şekilde başlangıçtan günümüze kadar Türkçenin tarihi ve yaşayan lehçelerinin dil uyumu açısından incelenmesi gerekmektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 12 Fall 2014

KAYNAKÇA

- ALKAN Hanife (2012). “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu (Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği) / Challenge of False Equivalence Between Dialects (Verb Sample Of Turkey Turkish-Uzbek Turkish-Modern Uighur Turkish)”, *TURKISH STUDIES - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 7/4-I, Fall, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4100>, p. 671-688.
- BERDAK Yusuf (2010). “Ali Şir Nevayi Ve Şimdiki Özbek Dilinin Ünlüleri Üzerine”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 17/2.
- ECKMAN Janos (2011). *Harezmi, Kıpçak Ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, Ankara.
- ERSOY YAZICI Habibe (2012). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: Ahmet Bican Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜNAY Turgut (2003). *Rize İli Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara.
- KARAHAN Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ Zeynep (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZÇELİK Sadettin (1997). *Urfa Merkez Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZEK Fatih (2012). Fatih ÖZEK “Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri / The Continuous Tense Suffixes In The Turkey-Turkish East Group Dialects”, *TURKISH STUDIES - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 7/1 Winter, www.turkishstudies.net, Doi Number:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3183>, p. 1751-1765.
- ÖZTÜRK Rıdvan (2012). “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: Ahmet Bican Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara.
- SAĞIR Mukim (1995). *Erzincan Ve Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara.
- SALAN Erkan (2012). “Eski Anadolu Türkçesinde +dUk ve +Iik Eklerinin İşlevsel Denkliği / Functional Equivalence Of +dUK And +Iik Adjuncts In Old Anatolian Turkish”, *TURKISH STUDIES - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 7/4-II, Fall, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3802>, p. 2697-2708.
- ŞİRİN USER Hatice (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TEKİN Talat, ÖLMEZ Mehmet (1999). *Türk Dilleri*, Simurg Yayınları, İstanbul.